

УДК 32(1.21+7.7)+342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.21>

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ ВИМІРИ¹

Сухонос В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182
e-mail: vladimir.sukhonos.jr@gmail.com*

Сухонос В.В. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення міжнародної технічної допомоги: політико-правовий та історичний виміри.

Стаття присвячена проблематиці політико-правового та історичного вимірів забезпечення міжнародної технічної допомоги громадянським суспільством.

При цьому, оскільки міжнародна технічна допомога стане важливим елементом повоєнного відродження України, суб'єктом забезпечення чого стане світове громадянське суспільство, то, у цих умовах, питання дослідження ролі громадянського суспільства у цій сфері набуває вкрай актуального характеру.

Отже, метою цієї статті є дослідження політико-правового та історичного вимірів функціонування громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення міжнародної технічної допомоги.

У статті обґрунтовано, що виділення п'яти базових моделей взаємодії держави і громадянського суспільства стає найбільш вдалим, коли ми розглядаємо державу та громадянське суспільство як категоріальні явища. З'ясовано, що, історично Україна випробувала на своїй території усі п'ять моделей: анархічну, ліберальну, авторитарну, тоталітарну і демократичну. Доведено, що історично першою моделлю взаємодії держави і громадянського суспільства, яка існувала на теренах нашої країни, була анархічна. При цьому відзначається, що і козаки, і чумаки, і кобзарі формувалися поза впливом існуючих на той момент держав, де перебували українські землі. Стаття містить висновок про те, що відмінність голоду 1921 – 1923 рр. від голодомору 1932 – 1933 рр. полягає саме у ставленні до цих подій радянського та світового громадянського суспільства. Наголошується, що в умовах демократичної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства останнє активно залучається до означених процесів на власний розсуд, хоча й не без сприяння держави. З'ясовано, що найбільш потужним проявом забезпечення громадянським суспільством міжнародної технічної допомоги в Україні стала поява фандрейзингової платформи UNITED24.

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення правових засад функціонування громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення допомоги, у тому числі й тієї, що має міжнародний та технічний характер.

Ключові слова: громадянське суспільство, міжнародна технічна допомога, волонтер, геноцид, війна і демократія.

¹ Робота виконана в рамках проєктів «Засади діяльності правоохоронних органів у сфері контролю за системою залучення і використання МТД: глобалізаційний вимір» (номер державної реєстрації 0124U000635) та «Інституційна консолідація через правову синергію: забезпечення національної безпеки в кризових умовах» (номер державної реєстрації 0125U001542).

Sukhonos V.V. Civil society as an entity of providing international technical assistance: political, legal and historical dimensions.

The article is devoted to the issue of the political, legal and historical dimensions of the provision of international technical assistance by civil society.

At the same time, since international technical assistance will become an important element of the post-war revival of Ukraine, the subject of which will be the world civil society, then, in these conditions, the issue of studying the role of civil society in this area becomes extremely relevant.

Thus, the purpose of this article is to study the political, legal and historical dimensions of the functioning of civil society as a subject of providing international technical assistance.

The article substantiates that the allocation of five basic models of interaction between the state and civil society becomes most successful when we consider the state and civil society as categorical phenomena. It is found out that, historically, Ukraine has tested all five models on its territory: anarchic, liberal, authoritarian, totalitarian and democratic. It is proved that historically, the first model of interaction between the state and civil society that existed in our country was anarchic. It is noted that both the Cossacks, the Chumaks, and the Kobzars were formed outside the influence of the states that existed at that time, where the Ukrainian lands were located. The article concludes that the difference between the famine of 1921-1923 and the Holodomor of 1932-1933 lies precisely in the attitude of Soviet and world civil society to these events. It is emphasized that in the conditions of a democratic model of interaction between the state and civil society, the latter is actively involved in the aforementioned processes at its own discretion, although not without the assistance of the state. It is found that the most powerful manifestation of the provision of international technical assistance by civil society in Ukraine was the emergence of the UNITED24 fundraising platform.

The practical value of the work lies in the need to create legal foundations for the functioning of civil society as a subject of assistance, including that of an international and technical nature.

Key words: civil society, international technical assistance, volunteer, genocide, war and democracy.

Постановка проблеми. Війна, яку РФ веде проти України призвела не лише до численних жертв серед мирного населення нашої країни, а й до істотних збитків в економіці. У післявоєнні часи це, скоріше за все, обернеться тим, що, поряд із проголошеною в ст. 1 Конституції України стратегічною метою найвищого рівня (макрометою) української держави (мається на увазі її «соціальність») [18], з'явиться не менш важлива, але все ж таки мета такого собі середнього рівня (мезомета). Мова йде про повоєнне відродження України. Нині значна частина зарубіжних країн висловлюється про можливість допомоги нашій Вітчизні у справі реалізації означеної мезомети в рамках такого собі «Плану Маршала». При цьому оригінал останнього передбачав, перш за все, активну роль не лише американської держави, а й американського громадянського суспільства, перш за все його економічної складової (фірм та корпорацій). Важливим елементом реалізації «Плану Маршала» стала технічна допомога, коли європейські підприємці отримали можливість відвідати США та ознайомитися не лише з американськими методами ведення бізнесу та управлінськими підходами, а й з технологіями [11]. В умовах післявоєнного відновлення України подібна міжнародна технічна допомога, особливо від світового громадянського суспільства буде вкрай важливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що міжнародна технічна допомога, не кажучи вже про громадянське суспільство, не були предметом наукових досліджень. Зокрема, вже є низка напрацювань, автори яких аналізують як сутнісний вимір міжнародної технічної допомоги [23], так і її орієнтацію на Україну [5]. Щодо громадянського суспільства, то на сьогодні з цього питання вже є досить значні напрацювання фундаментального характеру [6; 7; 8].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість праць з приводу міжнародної технічної допомоги мають позаюридичне спрямування. Більше того, практично не досліджується роль громадянського суспільства в процесі її забезпечення.

Саме тому, **метою цієї статті** є дослідження політико-правового та історичного вимірів функціонування громадянського суспільства як суб'єкта забезпечення міжнародної технічної допомоги. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати громадянське суспільство та його базові моделі. По-друге, охарактеризувати потенціал громадянського суспільства в сфері реалізації внутрішньої і міжнародної допомоги. По-третє, з урахуванням реалій сьогодення, дослідити політико-правову роль громадянського суспільства в забезпеченні міжнародної технічної допомоги.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом, суспільство може розглядатися як відокремлена від природи частина матеріального світу, яка є формою життєдіяльності людей [9, с. 6]. Специфічним різновидом суспільства є громадянське суспільство [30, с. 31]. Загалом його можна розглядати як продукт особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання [32, с. 84]. Існує декілька підходів до питання про взаємодію громадянського суспільства із державою [16]. Як уявляється, коли ми розглядаємо державу та громадянське суспільство як категоріальні явища, то найбільш вдалим стає виділення п'яти базових моделей: тоталітарної, авторитарної, ліберальної, демократичної та анархічної [32, с. 111].

Історично Україна випробувала на своїй території усі п'ять моделей.

Історично першою моделлю, яка існувала на теренах нашої країни, була анархічна. Річ у тім, що, після того, як Казимир Великий у 1349 р. захопив Галичину та частину Волині, а також Львів, українські землі остаточно втратили свою самостійність [22, с. 85]. З цього моменту можна говорити про відсутність на території України власної державності аж до доби першого Гетьманату, а повноцінної держави – аж до 1918 р. За цих умов українці були змушені самоорганізовуватися, втіленням чого стала, перш за все, поява у XV ст. православних братств – національно-релігійних організацій міщан [15, с. 68]. Саме братства, намагаючись зберегти національно-культурну та релігійну самобутність українських жителів міст, поміж іншим, стали створювати школи. Зокрема, у 1632 р. братська школа на Подолі в Києві, злившись із школою, що функціонувала на території Києво-Печерського монастиря, утворила знаменитий Києво-Братський (Могилянський) колегіум [25, с. 120].

Іншим феноменом культурної самоорганізації українців були кобзарі – співці й творці українського героїчного епосу [20, с. 5]. Разом з козаками та чумаками вони найбільше проявились в українській історії. І якщо козаки «боронили отчий край», а чумаки впродовж віків давали народу сіль, що «стала врівень із хлібом насущним», то кобзарі «кобзою та піснею будили душу народу» [10, с. 3].

Щодо козаків, то цей феномен вітчизняної самоорганізації на сьогодні є найбільш відомим. Перша згадка про козаків з'являється приблизно близько 1303 р. в урядових документах генуезьких колоній, а в 1492 р. вона набула поширення в Україні [12, с. 112], хоча вже син Казимира IV Ян Альбрехт, описуючи похід 1489 р. на татар, згадує козаків [13, с. 117]. Особливістю козацтва також була його самоорганізація, оскільки вони самостійно, без будь-якого натяку на державну волю, гуртувалися у великі військові закони, вибирали собі отаманів і жили разом на великих островах посеред Дніпра [22, с. 97]. Центром цього руху стала Січ, яка спочатку перебувала на острові Томаківка, а згодом – на острові Базавлук [12, с. 114]. Самі ж козаки, які жили за порогами Дніпра називалися запорожцями [22, с. 97]. Їх демократичний устрій, на думку П. Шелеста, дозволив К. Марксу назвати Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою» [36, с. 20].

При цьому, і козаки, і чумаки, і кобзарі формувалися поза впливом існуючих на той момент держав, де перебували українські землі. Це характеризує їх як втілення саме анархічної моделі взаємодії держави і громадянського суспільства, котра або взагалі знищує державу, або нівелює її, а суспільна сфера повністю поглинається громадянським суспільством [32, с. 88].

Українська державність, до певної міри, відродилася лише за часів першого Гетьманату. Щоправда, оскільки територія як Гетьманату, так і Запорозжя формально перебували у складі Московського царства та Російської імперії [34, с. 24-25], говорити про повноцінну державу у той період було б некоректно, а тому й анархічна модель зберігалася у той період.

Як уявляється, вперше в Україні повноцінна держава з'явилася лише у 1918 р., коли українська Центральна Рада ухвалила IV Універсал, проголосивши УНР «самостійною, від нікого не залежною, вільною суверенною Державою Українського Народу» [17, с. 44].

Короткий період існування української держави у добу революційних змагань (1917–1921 рр.) не дозволяє нам повноцінно усвідомити, які моделі взаємодії держави і громадянського суспільства існували в той період. Звісно, можна наголосити, що в окремих регіонах України (Приазов'я) була поширена анархічна модель Н. Махна [32, с. 91-93]. Як уявляється, період до ухвали IV Універсалу також був анархічним, оскільки навіть сама Центральна Рада була органом українського самоврядування, а не органом української держави, адже лише IV Універсал проголосив українську державність. З моменту ухвали IV Універсалу можна говорити про ліберальний характер взаємодії держави і громадянського суспільства. Переворот 1918 р., який призвів до встановлення другого Гетьманату, імовірно за все, припинив процеси лібералізації. Враховуючи ж той факт,

що самого гетьмана П. Скоропадського значна частина українського соціуму сприймала як «монархічний принцип» [31, с. 20], а більшовики та в ЗУНР наголошували на класовій (диктатура пролетаріату та біднішого селянства) [17, с. 69] або одноосібній (Є. Петрушевич) [12, с. 260] диктатурі, можна вважати існуючу тоді модель громадянського суспільства авторитарною, оскільки допускалося існування будь-яких позаполітичних інститутів [32, с. 96].

Перемога більшовиків [12, с. 266] призвела до чергової ліквідації української державності, оскільки Україна стала частиною СРСР. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, вона, як і інші території останнього, зазнали відповідних трансформацій моделі взаємодії держави і громадянського суспільства. Як уявляється, в період з 1922 р., коли СРСР утворився, і до другої половини 1960-их років, в радянській Україні домінувала авторитарна модель. З другої половини 1960-их рр. і, приблизно, до 1987 р. – тоталітарна, котра взагалі зводила роль громадянського суспільства нанівець, оскільки суспільство практично повністю поглиналося державою [32, с. 84]. З 1988 р. і до відновлення незалежності в 1991 році [12, с. 405], скоріше за все, в Українській РСР панувала ліберальна модель [32, с. 107], котра, поміж іншим, характеризувалася появою політичних інституцій, які брали участь в боротьбі за владу. Приміром, можна згадати, що навесні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР, результатом яких стало обрання окремих представників опозиційного Народного Руху України [12, с. 388].

Щодо українських земель, які перебували поза радянської України, то там усе залежало від політичних режимів країн, в складі яких означені землі перебували. Приміром, більш-менш ліберальна Чехословаччина, імовірно за все тяжіла до ліберальної та анархічної моделей, тоді як Румунія, Угорщина та Польща – до анархічної або авторитарної.

Відновлення української незалежності призвело до чергової трансформації моделі. Як уявляється, на перших порах, в країні панувала ліберальна модель, проте на початку ХХІ ст. дедалі більше стала запроваджуватись модель демократична, оскільки держава поступово стала орієнтуватися на врегулювання основних відносин, але інтереси суспільства здебільшого почали реалізуватися через інститути громадянського суспільства [32, с. 110].

Так само як і держава, громадянське суспільство може забезпечувати реалізації допомоги як в національному, так і в міжнародному плані. За різних моделей організація подібної допомоги має різноманітне наповнення. Звісно, за тоталітарної моделі громадянське суспільство не відіграє жодної ролі у цій сфері. Зате інші чотири мають до неї значний потенціал.

Наприклад, якщо звернутися до анархічної моделі, то вищезгадані українські православні братства не лише займалися культурно-освітньою діяльністю, а й допомагали бідним, удовам, сиротам, старим, турбувались про нужденних членів братства та їхні сім'ї, організовували викуп полонених з неволі тощо [15, с. 69].

Прикладом допомоги в умовах ліберальної моделі може служити факт залучення такого інституту громадянського суспільства Чехословаччини, як профспілки, до допомоги голодуючим в РСФРР: вони надіслали 125 тис. крон [14, с. 28].

Взагалі, як уявляється, відмінність голоду 1921–1923 рр. від голодомору 1932–1933 рр. полягає саме у ставленні до цих подій радянського та світового громадянського суспільства. Так, під час голоду 1921–1923 рр., незважаючи на те, що його було, поміж іншим, спровоковано суб'єктивними причинами з соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися [3, с. 5], радянська влада широко залучала громадянське суспільство до подолання цієї трагедії. Збір допомоги «голодуючим дітям Поволжя», приміром, було навіть відображено у художній літературі [29, с. 114]. На міжнародному рівні відзначилась комісія на чолі з норвезьким полярним дослідником Ф. Нансеном, яка організувала потужну продовольчу допомогу в Україну [14, с. 28]. Отож, як ми бачимо, відсутність приховування інформації про голод дозволило залучити для його подолання широкі верстви радянського та міжнародного громадянського суспільства, що, за словами лідера більшовиків В. Леніна, допомогло «Радянській Росії пережити тяжкі дні... голоду і побороти його» [21, с. 301].

Інша річ – Голодомор 1932–1933 рр. В Постанові ЦК КП УРСР «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р., вказувалося, що безпосередньою причиною голоду на початку 1930-их років в Україні «стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики» [4, с. 3]. Інакше кажучи, тут теж вирішальний внесок зробили «суб'єктивні причини», подібні до голоду 1921–1923 років [3, с. 5]. Проте, була й колосальна відмінність. Намагаючись нічим не за-

тьмарити «успіхів соціалістичного будівництва», сталінське керівництво наклало своєрідне табу на цю тему. Про трагедію не дозволялося відкрито говорити, бодай навіть згадувати в газетах чи офіційних документах. Більше того: навіть зарубіжна інформація кваліфікувалася як інсинуації [4, с. 5]. Історія зберегла ім'я хороброго валлійського журналіста Г. Джонса, який намагався донести до людства правдиву інформацію і заплатив за це життям [37]. Ігнорування трагедії в радянських ЗМІ, а також унеможливлення донесення правдивої інформації через встановлення військових операцій з огороження, з тим, щоб не дати населенню врятуватися від голодної смерті [24], не дозволило радянському громадянському суспільству долучитися до подолання трагедії, котра фактично й призвела до злочину геноциду.

Таким чином, навіть в умовах авторитарної моделі взаємодії держави із громадянським суспільством останнє є в змозі залучитися до процесів допомоги, якщо з цим погодиться держава.

В умовах демократичної ж моделі громадянське суспільство активно залучається до означених процесів на власний розсуд, хоча й не без сприяння держави.

Приміром можна згадати сучасний волонтерський рух України. Коли у 2014 р. виникла проблема оподаткування коштів, що збираються на особисту картку в межах волонтерської діяльності, що, безумовно, заважало волонтерам ефективно допомагати ЗСУ та добровольцям, Верховна Рада України внесла зміни до приписів підпункту 165.1.54 пункту 165.1 ст. 165 Податкового кодексу України. В результаті від оподаткування були звільнені доходи, отримані благодійниками – фізичними особами, внесеними у реєстр волонтерів за умови, якщо вони використані на допомогу ЗСУ і іншим підрозділам, задіяним у захисті країни від збройної агресії, або фізичним особам, які мешкають на території населених пунктів, де проводиться антитерористична операція, або вимушено покинули місце проживання у зв'язку з проведенням антитерористичної операції в таких населених пунктах [1].

І хоча волонтерський рух формувався здебільшого стихійно, що є, по суті, своєрідним наслідком тривалого існування в Україні анархічної моделі, проте наявність сприятливої держави дозволяє нам говорити про демократичну модель.

Зрозуміло, що волонтерська допомога має різноманітний характер. За словами колишнього прем'єр-міністра України А. Яценюка, «хтось закуповував каски і бронежилети, хтось передавав солдатам тепловізори, хтось збирав теплий одяг переселенцям, хтось розвозив їжу нужденним, а хтось просто клав солодощі, куплені для дитини, у корзину з написом «Для воїнів»» [2]. Проте, в нинішніх умовах найбільший вплив на стан справ має технічна допомога.

Зокрема, можна згадати С. Притулу, який, разом із блогером І. Лаченковим ініціювали збір коштів на т. зв «народний Байрактар», результатом чого стала можливість закупити чотири безпілотники для ЗСУ. Проте, 27 червня компанія «Baykar» повідомила про передачу трьох з них без оплати. С. Притула запропонував заощаджені кошти витратити на потреби, які визначить Міністерство оборони України. В результаті, у серпні волонтер оголосив про купівлю супутника фінської компанії ICEYE за ті понад 600 млн грн., котрі вдалося заощадити зі збору на «народний Байрактар». Як з'ясувалося, цей супутник має важливу перевагу – він дозволяє сканувати об'єкти за будь-яких погодних умов. Як зазначили в Міністерстві оборони: «...не те щоб щільна хмарність, а навіть стіни будівель для цієї системи не перешкода» [19].

26 червня 2024 р. Головне управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО) України повідомило, що близько 38 % з усього масиву даних, отриманих завдяки ICEYE, було використано для безпосередньої підготовки вогневого ураження ворога – це мільярди доларів збитків [28] для російського агресора.

Якщо ж брати суто військовий аспект, то можна згадати компанії, які виготовляють БПЛА. Як відомо, наприкінці 2023 р. в Україні існувало близько 200 компаній, які займалися виготовленням безпілотних комплексів. Приблизно 50 з них вже пройшли всі процедури з отримання дозволу і стали постачати свої вироби до Сил оборони України, що у 12 разів було більше за 2022 рік [35].

Щодо міжнародної технічної допомоги, яку забезпечує громадянське суспільство, то найбільш потужним її проявом стала поява фандрейзингової платформи UNITED24, яка створена відповідно до Указу Президента України [26] і покликана стати своєрідним вікном для збору пожертв на підтримку України. При цьому кошти надходять на рахунки Національного банку України та спрямовуються профільними міністерствами на найголовніші потреби за трьома напрямками: оборона та розмінування, медична допомога та відбудова України [27].

Приміром, відповідно до першого напрямку, за словами міністра цифрової трансформації М. Федорова, за 11 місяців існування проекту «Армія дронів», в рамках United24, Україна придбала 3 864 комплекси БПЛА на 4,3 млрд гривень [33].

Висновки. Таким чином, політико-правовий та історичний аналіз функціонування громадянського суспільства дозволяють нам дійти наступних висновків. По-перше, якщо під громадянським суспільством розуміється продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання, то, залежно від його взаємодії з державою може існувати лише п'ять базових моделей: анархічна, демократична, ліберальна, авторитарна і тоталітарна. По-друге, кожна із означених моделей має значний потенціал в сфері реалізації внутрішньої (а за певних обставин – і міжнародної) допомоги, свідченням чого є історичний досвід України. По-третє, реалії сьогодення свідчать, що майже кожна з базових моделей взаємодії держави із громадянським суспільством за допомогою певних політико-правових заходів може забезпечити міжнародну технічну допомогу. Особливо цей потенціал стосується демократичної моделі, яка по суті є ідеальною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войнова Н. Збір коштів на особисті картки волонтерів: як уникнути проблем з податковою. *Українська Гельсінкська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/advice/zbir-koshtiv-na-osobysti-kartky-volonteriv-iaak-ynyknuty-problem-z-podatkovoiu/> (дата звернення: 20.07.2025).
2. Волонтерство – це про український дух і нашу силу – Арсеній Яценюк в міжнародний день волонтера. *Арсеній Яценюк. Офіційна сторінка*. URL: <https://yatsenyuk.org.ua/ua/news/open/4152> (дата звернення: 20.07.2025).
3. Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.
4. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / редкол.: Ф.М. Рудич (голова), І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко та ін. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
5. Гордєєва І.О. Міжнародна технічна допомога Україні: стан та перспективи. *Управління розвитком складних систем*. 2023. № 54. С. 22–29.
6. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: у 3 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка та О.В. Скрипнюка. Т. 1: Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Київ: Юридична думка, 2017. 676 с.
7. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: у 3 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка та О.В. Скрипнюка. Т. 2: Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. Київ: Юридична думка, 2019. 588 с.
8. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: у 3 т. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка та О.В. Скрипнюка. Т. 3: Громадянське суспільство і держава: правові проблеми взаємодії в умовах модернізації та євроінтеграції України. Львів: Друкарня «Попуга», 2021. 548 с.
9. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність: Монографія / за ред. О.М. Майборода. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2013. 184 с.
10. Жигаленко О.О. Куди ведеш, Чумацький Шлях? Книга для читання з українського народознавства. Полтава: Полтавський літератор, 1993. 192 с.
11. Зануда А. План Маршалла. Як США врятували Європу після війни та руїн з користю для себе. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce8gj317d460> (дата звернення: 21.07.2025).
12. Історія України: навчальне видання / відп. ред. Ю. Сливка. [Вид. 3-тє, перероб. і доп.]. Львів: Світ, 2002. 520 с.
13. Історія Української РСР: у 8 т.: у 10 кн. / редкол.: А.Г. Шевелєв (голов. ред.), Б.М. Бабій, Ф.Є. Лось та ін. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.) / редкол.:

- В.О. Голобуцький (відп. ред.), З.С. Заремба, Я.Д. Ісаєвич та П.В. Михайлина. Київ: Наукова думка, 1979. 343 с.
14. Історія Української РСР: у 8 т.: у 10 кн. / редкол.: А.Г. Шевелєв (голов. ред.), Б.М. Бабій, Ф.Є. Лось та ін. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941) / редкол.: П.П. Гудзенко (відп. ред.), С.В. Кульчицький, Л.І. Ткачова та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 543 с.
15. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для позакласного читання учнів середньої школи / за ред. І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1960. 374 с.
16. Кононенко В.В., Лапшин С.А. Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електрон. наук. фахове вид.* 2020. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1713> (дата звернення: 19.07.2025).
17. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / упоряд. І.О. Кресіна ; ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
18. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 21.07.2025).
19. Кузьменко Ю. «Народний супутник» ГУР за два роки зробив понад 4 тисячі знімків. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/776945-narodnij-suputnik-gur-za-dva-roki-zrobiv-ponad-4-tisaci-znimkiv/> (дата звернення: 20.07.2025).
20. Лавров Ф.І. Кобзарі: Нариси з історії кобзарства України: [монографія]. Київ: Мистецтво, 1980. 254 с.
21. Ленін В.І. Товаришеві Мюнценбергу, секретареві Міжнародної робітничої допомоги. *Повне зібрання творів*: в 55 т. / [5-те вид.]. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1974. Т. 45: березень 1922 – березень 1923. С. 301-302. (Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КППС).
22. Лотоцький А.Л. Історія України для дітей. Львів: Фенікс, 1990. 239 с. (Книгозбірня «Прогрес»; число 2).
23. Луценко А.О. Сутність міжнародної технічної допомоги. *Теорія та практика державного управління*. 2019. № 4 (67). С. 221-226.
24. Палій О. Пам'ять про Голодомор як тест. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/11/18/3613453/> (дата звернення: 19.07.2025).
25. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі [Вид. 3-є, випр. і доп.]. Харків: ВД «ШКОЛА», 2010. 624 с.
26. Про невідкладні заходи щодо об'єднання зусиль для підтримки України : Указ Президента України № 344/2022 від 17 травня 2022 р.: станом на 14 червня 2023 р. [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2022#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
27. Проворний Є. Для чого створили платформу UNITED24? [Електронний ресурс] *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/14/dlya-chogo-stvoryly-platformu-united24/> (дата звернення: 20.07.2025).
28. Просто космос – результати використання «народного супутника» ICEYE. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/DefenceIntelligenceofUkraine/posts/789509940027095> (дата звернення: 20.07.2025).
29. Рибаків А.Н. Кортік: повість / [пер. з рос. В. Радченко]. Київ: Веселка, 1970. 263 с. («У світі пригод»).
30. Саприкіна Н.В. Громадянське суспільство в системі сучасних суспільно-економічних відносин. *Економіка та держава*. 2014. № 12. С. 29-32.
31. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / [пер. з рос. Е. Соловей]. Київ: Наш формат, 2017. 456 с.
32. Сухонос В.В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): [монографія]. Суми: Університетська книга, 2015. 343 с.
33. Тіщенко М. За донати на «Армію дронів» купили 3,8 тисячі безпілотників. *КОРОТКО ПРО*. URL: <https://kp.ua/ua/life/a671534-za-donati-na-armiju-droniv-kupili-3-8-tisjachi-bezpilotnikiv> (дата звернення: 20.07.2025).

34. Усенко І.Б. Автономія України 17–18 ст. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А–Г. С. 24–27.
35. Черниш О. Як Україна будує свою імперію дронів. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ser7rz2drv7o> (дата звернення: 20.07.2025).
36. Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. Київ: Політвидав України, 1970. 279 с.
37. Яворович Т. Першим розповів про Голодомор в Україні. Історія журналіста Гарета Джонса. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/136957-vperse-rozpoviv-pro-golodomor-v-ukraini-istoria-zurnalista-gareta-dzonsa-suspilne-videonovini/> (дата звернення: 19.07.2025).